

ՀԱՅ/ՀԱԿԱՀԱՅ

«Հէ՛գ Ուիլսըն, չհասկցաւ թէ սահման մը որ սուիսներով,
գործով եւ պատուով չէ պաշտպանուած, ոչ մէկ այլ սկզբունք
կրնայ զայն ապահովել:»
Քեմալ Աթաթուրք

Տեսնելէ, պտըտելէ, վայելելէ ետք
Փարիզի, Լոնտոնի շֆել պողոտաները եւ
անոնց վրայ նեմող փաղափակիւթ ու
գրաւիչ մարդոց քաղաքիւնները,
տպաւորուած անոնց գրաւչութիւններն ու
փաղափներու քարգաւառն վիճակէն,
օսմանեան քարենորոգիչ Զիա Փաշան
1868ին կը հրատարակէ իր ֆնարական
տպաւորութիւնները Լոնտոն լոյս տեսնող
«Հիւրերիէթ» թերթին մէջ եւ եւրոպական
նստանները կը քաղդատէ իրեն հարազատ
Սթամպուլին հետ:

Ո՛վ հրաշագեղ ճարտարապետումը
մարդկային մտփի ստեղծագործ թռիչքին,
չկայ մարդ որ տեսնէ այդ գեղեցկութիւնն
ու չտարուի անոր հմայքէն, նոյնիսկ եթէ
այդ անհատը օսմանեան թուրք մըն էր
որ այդքան դառնօրէն կ'ըմբռնէր
ֆանդակուած շֆելանքը Փարիզի ու
Լոնտոնի եւ այնքա՛ն աղապատանքով
կ'ափսոսար որովհետեւ կ'անդրադառնար
վերջապէս թէ պերճանքը այն փաղափին
որ ինք տեսեր էր ամէն օր ու աներ անոր
շուրջին ներքեւ, իրենցը չէր այլ զաւթուած
փաղափակրթութեան մը ու անոր
հրաշագեղ կոթողումին՝ Կոստանդնու-
պոլսոյ: Իր տեսած ու հաստատած
քարգաւառն ու քարեկեցիկ կեանքը
եւրոպական փաղափներուն, մտփին մէջ՝
կը գրէ

- Մենք (թուրքերը) պիտի չըլլանք
օգտուողներն ու համտեսողները նման
քարգաւառումէ գալիք քարիքներուն, այլ
ատենը մէկ հոն (Պոլիս) պիտի երթանք

իրեւ փայտավաճառ ու ածխավաճառ եւ
տխրօրէն փաղափը պիտի դիտենք:

Այս դառն անդրադարձը պիտի
անէր ու խոսկեցնէր ու նախանձի մատներ
հրապարակի յաջորդական թուրք
դեկավարները հասցնելով զիրենք գոր-
ծածելու այդ նախանձը իրեւ
արդարացուցիչ պատրուակ
ցեղասպանութեան անկախ անկէ որ այդ
արժեւորումը սխալ ու անհիմն էր: Թէ
թուրքերը պիտի չուզէին իրենց իսկ
մայրաքաղաքին մէջ ածխավաճառներ
ըլլալ, բնական էր քայց թէ իրենք
այդպէս կը զգային, թերեւս այնքան ալ
անիրական չէր պարզապէս որովհետեւ
թուրքերը որեւէ մէկէ աւելի լաւ գիտէին
թէ իրենց ապրուստը կ'ապահովէին
ոչ-թուրք ազգաբնակչութեան կեղեքումով
եւ ուրեմն ուշ թէ կանուխ այդ կացութիւնը
կրնար փոխուիլ ոչ ի նպաստ իրենց:
Ասկէ մեկնելով, կը յստականայ
հեղինակին՝ Մէնկոյի քաջատրութիւնը.
«Իսլամ թուրքերը անհանգստացնող
հարցումը ա՛յն չէր թէ երկիրը գոյութիւն
պիտի ունենար թէ ոչ, այլ ա՛յն թէ իրենք՝
թուրքերը պիտի գոյատեւե՞ն կամ ոչ»: Աթաթուրքի նուիրուած Անտրիւ Մէնկոյի
հատորին նախաբանը կը վերջանայ
մէջբերուած նախադասութեամբ:

Յանախանքի վերածուած վախն
ու հալածախտը թուրքերուն պիտի
յանգեցնէին ահռելիօրէն սահմոկեցուցիչ
ֆայլերու: Յայտնի չէ թէ Զիա Փաշան
ապրեցա՞ւ այնքան մը երկար որ տեսնէր

թէ իր կասկածները ո՛ր հասան եւ թէ մանաւա՛նդ անտեղի էին: Իր հայրենակիցները շատ աւելի վնոական էին իր նախատեսած հեռանկարին իրականացումը ամէն գնով արգիլելու համար:

Մեծ Եղեռնի իննըսունամեակն է այս տարի եւ անոր ապրող իրականութիւնը այլեւս տաղուած է իւրաքանչիւր հայու էութեան վրայ՝ այնքան ատեն որ անհատը վերջնականապէս ինքզինք խզած չէ մեր պատմութենէն ու անհրաժեշտ չափով... արդիականացած ու զարգացած չէ որպէս զի հանդուժող անտարբերութեամբ մը հասկնալ փորձէ Թուրքին հոգեվիճակը՝ 1915ին եւ կամ համագոր նկատէ ցեղասպանութեան ոճիրը ազատագրական մեր պայքարին հետ:

Մօտ տարի մը առաջ «Նոր Օր»ի մէջ գրախօսական մը կարդացի էնտրու Մէնկոյի «Աթաթուրք» հատորին մասին: Գիրքը կը քննարկէ թուրք դիւանագիտութեան դիմագրաւած դժուարութիւնները 1915-1923 տարիներուն, կը նկարագրէ իթթիհատականներու ծագումն ու իշխանութեան գալը, կ'արժեւորէ Թուրքիոյ պարտութիւնը Առաջին Համաշխարհային Պատերազմին ու Քեմալ Աթաթուրքի հետեւողական աշխատանքը բանակի միասնականութիւնը պահելու՝ Անատոլիի եւ արեւելեան նահանգներու մէջ, կը փորձէ բացատրել հայելութուրք յարաբերութիւններն ու Մեծ Եղեռնը, տալով թուրք պետական դէմքերուն բացատրութիւնները անոր մասին, ուրկէ նաեւ այս անդրադարձ-ակնարկը: Այստեղ կատարուած մէջբերումներուն մեծ մասը առնուած է այդ հատորէն:

Սուլթան Համիտի ջարդերէն սկսեալ, Հայն ու Թուրքը իրարու հետ ունեցած այն յարակցութիւնը ինչ որ

ունին նիւթն ու հականիւթը քնագիտութեան մէջ՝ անգետեղելի իրարու մօտ, եւ իրարու հակոտնեայ ձգտումներով ու խառնուածով: Յստակացնելու համար ըսել ուզուածը, պէտք է բացատրել քնագիտական օրինակը: Եթէ ենթա-աթումական մասնիկները՝ էլեկտրոնն ու իր հակադիրը պոզիտրոն, որոնց միակ տարբերութիւնը իրենց ունեցած էլեկտրական հակադիր լիցքերն (electrical charge) են, գծային արագացուցիչի մը մէջ ամենի արագութեամբ իրարու բխիկն, երկուքն ալ կ'անէանան: Տառացիօրէն նիւթը կ'աննիւթանայ ու կը վերածուի էլեկտրամագնիսական ճառագայթումի: Այս է հիմնական կիզակէտը հայու եւ թուրքի փոխ յարաբերութեանց: Մենք չէ որ ստեղծեցինք այդ իրավիճակը այլ անոնք որոնք կը հանդիսանան հեղինակը հետեւեալ պատճառաբանութեան բացատրելու համար տեղահանութիւնն ու ցեղասպանութեան ոճիրը.

- Կա՛մ իրենք (հայերը) կա՛մ մենք (թուրքերը) պիտի մնայինք այստեղ: (Իթթիհատական ղեկավարներու տուած բացատրութիւնը Եղեռնի մասին): Աւելի մասնաւորելով հասցէները, ահա նաեւ Թալաաթի եւ տարբեր իթթիհատական ղեկավարի մը բացատրութիւնները.

- (Մենք է՛լ Խալիլին, Պերլինէն վերադարձին Թալաաթ կը յայտնէ թէ ինք որոշեց հայկական հարցը սխալ կամ ճիշդ կերպով լուծել նախքան Խալիլի վերադարձն ու նախքան առիթ ունենալը տեղեկացնելու թէ գերմանացիք ի՛նչ կը մտածէին անոր մասին)... Որովհետեւ եթէ ես մաքրած չըլլայի գիրքն (հայերը), իրենք մեզ (թուրքերը) պիտի մաքրէին: Իրականութեան մէջ, իրենք (հայերը) արդէն սկսեր էին: Ազգային գոյատեւման պայքար մըն է:

- (Տօքթ. Մեհմէտ Ռէշիտ, Տիյարպէֆիքի

- Տիգրանակերտ - կառավարիչ, անձնասպան՝ ամբաստանուել է ետք իբրեւ ոճրագործ, իբթիհատական տարբեր ղեկավարի մը՝ Միթիատ Շիւքրիին հետեւեալ բացատրութիւնը կու տայ)... կա՛մ հայերը թուրքերը պիտի ոչնչացնեն եւ ըլլան տէրերը այս երկրին եւ կա՛մ թուրքերը զիրենք պիտի ոչնչացնեն:

Այն հարցումին թէ իր խիղճը զինք չ'անհանգստացնե՞ր, Տօթ. Ռէշիտ կը պատասխանէ.

- Ինչպէ՞ս կրնար չ'անհանգստացնել... հայրենիքիս ու ազգիս սիրոյն, աչքերս գոցեցի եւ խոյացայ յառաջ առանց ո՛չ մէկ տատամսում ցուցաբերելու:

Այս բացատրութիւնները իրենց պարզութեամբ կը թելադրեն ահռելի վախ մը իբթիհատական ղեկավարութեան մօտ ու միեւնոյն ատեն նաեւ միակ բացատրութիւնը որ տուած են արդարացնելու իրենց արարքը առանց անդրադառնալու թէ կուտան նաեւ ամենէն յստակ ու անհերքելի ապացոյցը ծրագրուած ցեղասպանութեան: Ոճրային մտադրութեան այսպիսի յստակացման համար միայն կարելի է շնորհակալութիւն յայտնել... իբթիհատական ղեկավարներուն որովհետեւ շատ աւելի անկեղծ եւ իրականութենէն չ'ախցոյդ են եղած քան զիրենք փոխարինած յաջորդական թուրք կառավարութիւնները՝ Քեմալէն մինչեւ էրտողանի ներկայ վարչակազմը:

Ահա թէ ուրկէ նաեւ վերնագիրը այս յօդուածին եւ վերը ակնարկուած բաղդատականը: Պատկերը ճիշդ է՝ բախումը թէեւ տեղի չ'ունեցաւ բայց... ճառագայթային վերափոխման ենթարկուեցաւ մեր ժողովուրդին կէսը կառավարման վերածուած իր երկրին մէջ, իսկ միւս կէսը տարտղնուեցաւ աշխարհով մէկ: Ինքնըսուն տարի շարունակ ան կը փորձէ հասկնալ պատահածը, կը ջանայ վերատիրանալ իր

հողերուն հակառակ ինքնըսուն տարիներու ուրացումներուն, ժխտումներուն, սուտին, եւ յորդորներուն՝ լեզու գտնելու մարդոց հետ որոնք յստակօրէն որոշեցին մեզ ոչնչացնել եւ գրեթէ յաջողեցին: Կ'ուրախանանք այժմ թուրք մտաւորականներու դատապարտումովը եղածին, պնդումովը թէ իրենց կառավարութիւնը պէտք է ճանչնայ ցեղասպանութեան ոճիրը: Կ'ուրախանանք առանց անդրադառնալու թէ այդ մարդիկը չեն խօսիր հատուցման մասին ու երբ խօսին կը թելադրեն մոռնալ հողերը:

Պիլկի համալսարանի մէջ վերջերս կազմակերպուած գիտաժողովին ծանրակշիռ ու յանդուգն ելոյթներ են ունեցած Հալիլ Պերթալը, Ֆիքրէթ Ատանըրը, Թանէր Ահչամը, Ճէվտէթ Այֆանը եւ ուրիշներ: Ըստ Պոլսոյ «Մարմարա»-ին մասնաւորաբար ցնցիչ է եղած Պամըն Օրանի ելոյթը որ իր ընդհանրապէս ճիշդ ախտանշումներուն ու դիտարկումներուն մէջ յայտնած է նաեւ այն կարծիքը թէ «հայերը այլեւս պէտք է հրաժարին... որ... Թուրքիան հատուցում վճարէ եւ հող վերադարձնէ»: Հրանդ Տինք իր կարգին թուրքերուն ուշադրութիւնը հրաւիրած է այն իրողութեան թէ «հայերը աչք ունին այս հողերուն վրայ բայց անոր տակ թաղուելու համար»: Հասկնալի են Օրանի ելոյթն ու իր թելադրութիւնը եւ թերեւս օր մը կարենանք իրարու հետ համաձայնութեան եզրեր գտնել: Տինքի պարագային պէտք է յիշեցնել թէ արդէն մէկ ու կէս միլիոն հայ այդ հողին տակ յաւիտենօրէն կը ննջէ չ'հաշուած հազարամեակներու ընթացքին ննջողները: Անոնք որոնք հողերը կը պահանջեն, անոր տակ թաղուելու համար չ'է որ կը մնան իրենց պնդումին վրայ, այլ այդ աճիւններուն կ'ուզեն կեանք տալ եւ անոնց երգն ու աղօթքը լսել մեր հանդերուն ու մեր

կործանուած ու վերաշինուած տաճարներուն մէջ վասն զի «մերձեցաւ ոսկր առ ոսկր առ իւրաքանչիւր յօդս, եւ ահա ջիւի եւ մարմին պատէին, եւ ձգէր ի վերայ նոցա մորթ, եւ եմուտ ի նոսա շունչն, եւ եղեն կենդանի, եւ կանգնեցան, կացին ի վերայ ոտից իւրեանց, ժողովուրդ քաղում» ինչպէս սքանչելի Մարգարէն՝ Եզեկիէլ հազարամեակներ առաջ պատկերած էր իր տեսլիքին մէջ:

Այդ գիտաժողովին ներկայ է եղած նաեւ ականաւոր գիտնական ու բնագիտութեան դոկտոր-փրոֆէսէօր եւ նախկին վարչապետ էրտալ Ինէօնիւն՝ զաւակը Իսմէթ Ինէօնիւի: Իր դոկտորականը ստացած է Գալթէէն 1951ին եւ դասաւանդած թրքական շարք մը համալսարաններու մէջ: Արդ, ան գիտէ ու կը գնահատէ կարեւորութիւնը թիւերուն եւ ճշգրտութեան անհրաժեշտութիւնը: Իր հաշուարկումներու ճշգրտութեան հետեւանք էր իրեն տրուած Ուիկընրի անուան պատկառելի մրցանակը: Հաւանաբար որեւէ մէկէ աւելի ինք տեղեակ է թէ ինչի՞ մասին կը խօսէին այդ գիտաժողովին: Թերեւս ամենէն հեղինակաւոր անձնաւորութիւնն է թէ՛ իբրեւ քաղաքական գործիչ եւ թէ իբրեւ գիտնական-մտաւորական ամբողջ Թուրքիոյ մէջ: Իրեն առիթ է տրուած ու քարոյական պարտադրանքին տակն է կրկնելու Ատենաուրի քաղաքացիի ու քաղաքական գործիչի խիզախութիւնը՝ հրապարակաւ ընդունելու ցեղասպանութեան ռմբի պատասխանատուութիւնը թուրք ժողովրդի անունով եւ փրկելով արժանապատուութիւնը իր ժողովրդին եւ թուրք մտաւորականութեան: Դժբախտաբար, շատ հաւանական չէ այդպիսի յանդուգն ելոյթ մը:

Անկախ տարեդարձներու թիւերէն, տասնամեակ կամ հարիւրամեակ, այրող բնոյթն ու խորհուրդը իրականութեան

կախում չունին ժամանակէն, բացի ռհրին առթած խոռովէն, երբեմն պարտադրուած ամօթի անթեղումէն ժամանակի մոխիրին ներքեւ, երբ մենք մեր մէջ, մեր սահմաններուն մէջ - աշխարհագրական սահմաններու մասին չէ խօսքը այլ անհատական ըմբռնումներու եւ խառնուածներու - կը փորձենք արժեւորել, փնտռել լաւագոյն գործօնները հասնելու հո՛ն ուր կ'ուզենք: Ականատեսները կ'ըլլանք սակայն մարդոց որոնք կը խօսին ազատագրական մեր պայքարի ու ռհրի համաչափութեան մասին առանց տեսնելու, հասկնալու դրդապատճառը խժալուր այն աղմուկին որ տակաւ կը բարձրացնեն թուրք նախկին եւ ներկայի դիւանագէտները իրենց ուրացումով ու մերժումով: Այս վատութեան մէջ ունենալով նաեւ օժանդակութիւնը իրենց օտար վարձկան մտքի վարձակներուն: Զարմանալի է երեւոյթը ախտագին իր հեզմանքին մէջ՝ թուրք փնտռտուքի մէջ զինք գերազանցել ուզող նենգամիտ պնակալէզներու:

Թուրք դիւանագէտներու ուղեղային ճանկոտութիւնը կը թելադրէ հիմնականին մէջ միակ երեւոյթ մը՝ գիտակցութիւնը իրենց գործած ռհրին ահաւորութեան եւ ուրեմն, կը փորձեն ոչ թէ խուսափիլ այլ մեղմել հետեւանքները կամ բոլորովին չէզոքացնել զանոնք: Ինչո՞ւ չէ, թերեւս ալ յաջողին եթէ մենք շարունակենք մնալ մեր բինախնդրութիւններուն մէջ եւ չկարենանք կիզակէտել մեր նպատակներն ու զանոնք իրականացնելու միջոցները ինչպէս նաեւ ներողամտութեամբ դիտել տակաւ ստուարացող խաֆիէներու շարքերը: Թերեւս սխալ չէր բանաստեղծը երբ իր ժամանակները փոխադրելով Թոնդրակեցիներու դարաշրջանին, կ'ուզէր հաստատել հինգ մարդոց մէջ առկայութիւնը երեք մատնիչի: Հո՛ս է որ մենք պէտք է զգուշանանք եւ չարտօնենք

որեւէ թուլացում թրջական բժնոտ շոշորթութեանց հանդէպ:

Միշտ ի մտի պիտի ունենանք Քեմալի պատգամը երկրի հողային ամբողջականութեան մասին. «Երկրին սահմանները ճշդած ենք: Օտարներու պիտի չյանձնենք զայն: Ամբողջութեամբ վստահ ենք»: Կարելի չէ Քեմալը այսպանել իր համոզման հաստատականութեան մէջ, որովհետեւ մենք եւս ամբողջութեամբ վստահ պիտի ըլլանք, եթէ չենք արդէն, թէ «օտարները» մենք ենք եւ գիտենք թէ «սահմանները» որ ճշդած է ինք, իրենց մէջ կ'ընդգրկեն մեր երկիրը. եւ ոչ մէկ ատեն չենք ուզած այդ երկիրը զիջիլ ո՛չ Քեմալին եւ ո՛չ ալ իր յաջորդներուն: Այս վստահութիւնն է որ կը սպասենք մեր դիւանագէտներէն եւ ոչ թէ Արշակ Բ. յիշեցնող իրենց կեցուածքը՝ յոխորտ մեր մէջ բայց անուշիկ գառնուկի մը նման խոնարհ օտարներու մէջ:

Հասկնալու համար անցնող իններսուն տարիներու թուրք դիւանագիտութեան հալածախտային անգիշողութիւնը, շարք մը իրողութիւններու անդրադարձը անհրաժեշտ է: Առաջին հերթին ըստ Մէնկոյի, Քեմալով ղեկավարուող թուրք դիմադրական շարժումը կը յաջորդէր իթթիհատականներուն որոնք օսմանեան կայսրութիւնը պատերազմի մղեր էին Արեւմուտքի դէմ, թէ Արեւմուտք, մանաւանդ Անգլիոյ կառավարութիւնը, սխալ էր իր գնահատութեան մէջ քեմալական շարժումը բաղդատելով իթթիհատականներուն հետ եւ զայն նկատելով նոյնքան կայսերապաշտ՝ նախկին տարածքներուն վերատիրանալու միտումով: Մէնկօ կը շարունակէ ըսելով թէ հիմնականին մէջ քեմալականները կը ձգտէին պահել երկիր մը որուն սահմանները նշուած էին 1918ի գինադադարի համաձայնագրով եւ որուն

քնակչութեան իսլամ (թուրք եւ քիւրտ) տարրերը մեծամասնութիւն կը կազմէին: Էրզրումի ժողովը կայացած 1919ի Յուլիսին կը բանաձեւէր եւ նոյն տարուան Սեպտեմբերին, Սվազի համաժողովը կը վերահաստատէր այդ երկրին սահմանները որոնք կ'ընդգրկէին նաեւ Արեւելեան նահանգները:

Թէ՛ Էրզրումի եւ թէ՛ Սվազի յայտարարութիւններուն հրամայականը այն էր թէ Արեւելեան Նահանգները անբաժանելի մասը կը կազմէին օսմանեան պետութեան: Այս համոզման իրականացումն է որ Քեմալ եւ իր ընկերները միակամօրէն կը հաստատեն: Հետեւաբար, ամէն գնով այդ շրջանները պէտք էր ապահովել, եւ չէզոքացնել հայկական պահանջները անոնց ուղղութեամբ: Ուրեմն, զինուորական գործողութիւնները պիտի ընթանային ըստ այնմ՝ վերացնելու հայկական վտանգը իբրեւ գործօն եւ ամրագրելու արեւելեան սահմանները նախքան յոյներէ ազատագրումը Թուրքիոյ մնացեալ շրջաններուն: Տարի մը ետք Գարապեքիի յարձակումը Կարսի վրայ, անոր գրաւումն ու Ալեքսանդրապոլի պարտադիր դաշնագիրը, պիտի ըլլային Էրզրումի բանաձեւին յաղթական պսակումները:

Մէնկոյի այս բացատրութիւնը նիշդ է, եւ այս համոզումը զիրար շաղկապող հասարակ յայտարարն էր Քեմալի ղեկավարած դիմադրութեան առաջնորդող դէմքերուն: Ատենին Թալաթի յայտնած այն կարծիքը թէ իթթիհատէն դուրս ազդեցիկ անհատականութիւններ չկային, ճշգրիտ դուրս կու գար որովհետեւ քեմալական շարժման ղեկավարները, գրեթէ ամբողջութեամբ, նախկին իթթիհատականներ էին որոնք «Քեմալին մէջ այժմ ունէին յստակատես առաջնորդ մը որ կը միացնէր խոհեմութիւնն ու վճռականութիւնը»: Ահա ուրեմն,

կրկին անգամ կարդան այդ յայտարարութիւնն ու նաեւ ստորեւ մէջբերուած հեռագիրը որպէսզի չմոռնան բնաւ: Եւ վստահ պէտք է ըլլան թէ մենք աւելի վեհանձն ենք քան Քեմալը որովհետեւ սիրով պիտի վերադարձնենք կարգ մը շրջաններ եթէ իրենք եւ թուրքերը գոհացնեն ինչ վարք պարզուելիք առաջարկներն ու պայմանները:

Այսպէս առաջ, հաստատենք անմիջապէս թէ այն մտացածին գաղափարը որ շրջանառութեան մէջ դրուած էր քանի մը տարի առաջ՝ Զանգեզուրը փոխանակել Արցախով որպէս զի ազերիները կարենան կապուիլ Նախիջեւանի ու Թուրքիոյ հետ պարզապէս կը հանդիսանար Հայաստանի շրջափակումը յաւերժացնելու փորձ մը եւ ուրեմն նկատի պէտք է չէ առնել: Պատմական կարգ մը նախընթացներ ի մտի պէտք է ունենալ Քեմալի մօտեցումը կիրարկելու համար: Ահաւասիկ:

Ապրիլ 24, 1920ին Քեմալ Թուրք Ազգային Ժողովի նախագահ կ'ընտրուի ու իր առաջին նախաձեռնութիւնը կ'ըլլայ հեռագրով մը Քազիմ Գարապէտիին՝ այդ օրերու ամէնէն տիրական ու հեղինակաւոր ազգայնական զօրավարը, տեղեակ պահել իր ընտրութենէն որպէս զի ապահովէ Գարապէտիին հաւատարմութիւնն ու զօրակցութիւնը:

Ապրիլ 26ին Քեմալ հետեւեալ հեռագիրը կը յղէ Մոսկուայի կառավարութեան.

- Համաձայն ենք գործակցելու ռուս պոլշեիկներու հետ որոնք կը նգնին ննշուած ժողովուրդները կայսերապաշտ պետութիւններէ ազատել: Եթէ պոլշեիկները որոշեն վրաստան մտնել եւ զայն միացնել իրենց պետութեան անգլիացիները դուրս շարտելէ ետք, Թուրքիան իր կարգին պիտի գործողու-

թեանց դիմէ կայսերապաշտ հայ կառավարութեան դէմ եւ պիտի ապահովէ Ատրպէյճանի միացումը պոլշեիկ երկիրներու խումբին:

Սեպտեմբեր 16, 1920ին պատասխանելով արեւմտեան ճակատի հրամանատար Ալի Ֆուատին, Քեմալ կը յստակացնէ իր մտադրութիւնը «որեւէ օգնութիւն որ պոլշեիկները կու տան պիտի ընդունինք, բայց անոնց համամտութիւնը կամ համաձայնութիւնը պիտի չ'առնենք Հայաստանի վրայ արշաւելու՝ դէպի Ատրպէյճան տանող ճանապարհը քանալու համար»:

Հինգ շաբաթ ետք, Հոկտեմբեր 24ին, Գարապէտիին կը հրահանգէ Կարսը գրաւել, իսկ Հոկտեմբեր 28ին ռուս լիազօր ներկայացուցիչը Լըզրան երեւանի մէջ ստորագրուած համաձայնագրով Կարսը կը նկատէ մասը Հայաստանի տարածքին: Նոյն օրը, Գարապէտի կը սկսի Հայաստանի դէմ ռազմական գործողութիւններուն եւ երկու օր ետք Հոկտեմբեր 30ին Կարսը կ'իյնայ:

Դեկտեմբեր 2, 1920ին Ալեքսանդրապոլի (Կիւմրի) դաշնագիրը կը կնքուի Հայաստանի ու քեմալական Թուրքիոյ միջեւ: Գրին հեղինակը դաշնագրին մասին յատկանշական մանրամասնութիւն կու տայ նաեւ՝ «Գարապէտիին Կիւմրի դաշնագրին համար քանակցած էր պոլշեիկներուն հետ»: Այլ խօսքով, Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի համաձայնութիւնը կատարուած էր թուրք եւ պոլշեիկ կառավարութեան միջեւ եւ պարտադրուած Հայաստանի Հանրապետութեան ինչպէս պիտի պարտադրուէին Մոսկուայի ու Կարսի դաշնագրերը 1921ին:

1920ի պատմութեան այս հակիրճ ամփոփումը անհրաժեշտ էր հոս ըստելիքներուն համար: Որեւէ մէկ քանէ առաջ թուրքերը որպէս զի կարենան

որեւէ դեր խաղալ, նախ պէտք է փառսին կիպրոսէն... յօրինակ ալոց... այլապէս իրենց զիրենց կը գրկեն բարոյական իրաւունքէն միջնորդի դեր խաղալու:

Քիչ վերը տեսանք թէ Քեմալ շատ դիւրութեամբ Ատրպէյճանը սկստեղի վրայ դրած յանձնեց (թէեւ ուրիշ ելք չունէր) պոլշեիկներուն որպէս կաշառք լեւինին, որպէս զի ինք իր կարգին Հայաստանը չէզոքացնէր ու միանար Ատրպէյճանի հետ: Փանթուրքիզմը միայն էնվէրի ուղեղին թոյլէր չէր, այլ թուրք ազգայնական դիւանագիտութեան էական նպատակներէն մին:

Եթէ Քեմալ 85 տարի առաջ «գոհեց» Ատրպէյճանը, ժամանակն է որ թուրք պետութիւնը... սրբագրէ սխալը եւ վարձահատոյց ըլլայ Ատրպէյճանին, վերադարձնելով Կարսի ու Արտահանի Նահանգները իրենց իրաւատիրոջ, Հայաստանին եւ Հայաստանը իր կարգին կը փոխադարձէ վեհանձնութիւնը, վերադարձնելով շարք մը շրջաններ, որոնք այժմ կը գտնուին Հայոց իշխանութեան ներքեւ, անշուշտ երբ Ատրպէյճանը վերադարձնէ Նախիջեւանը Հայաստանին որմէ այդ նահանգը պոկուած էր ու նուիրուած Ատրպէյճանին Գարապէտիի եւ պոլշեիկներու միջեւ համաձայնութեան իրրեւ հետեւանք:

Ահաւասիկ, Քեմալ թերեւս չէր մտածած, քայց որովհետեւ թուրքերը զայն կը նկատեն իմաստուն եւ հեռատես առաջնորդ մը եւ հիմնադիրը արդի թուրք հանրապետութեան, մենք պիտի չուզէինք հակառակը պնդել երբ արցախեան համաձայնութիւնը ընթանայ ֆեմալական օրինակին համաձայն: Ընդհակառակը, մենք պիտի խուսափինք Քեմալի ամբարտաւանութենէն ու պիտի չըսենք ընաւ թէ ազերիները «պատուով չեն պաշտպաներ» իրենց սահմանները:

Անշուշտ նաեւ թէ Ատրպէյճանին պէտք է տրուի տարանցիկ նամբայ Հայաստանէն դէպի Թուրքիա քայց նախնաւ այդ արտօնութեան, թուրք պետութիւնը պէտք է Հայաստանին շնորհէ տարանցումի ազատ ուղի Կիւմրիէն դէպի Տրապիզոն եւ Կարսէն դէպի Ատանա, հինգէն-տասը ֆիլոմիքթր լայնութեամբ եւ Հայաստանի գերիշխանութեան ներքեւ՝ եւ այդ զոյգ ֆաղափներու նաւահանգիստներուն մէջ Հայաստանի գերիշխանութեան տակ դրուած ազատ շուկայի փարպիներ:

Այս է լաւագոյն ձեւը ցեղասպանութեան նանաչման եւ հատուցման որմէ ետք որեւէ հարց գոյութիւն չունենար Հայաստանի ու Թուրքիոյ սահմանները բանալու:

Երբ ցեղասպանութեան նանաչումը տեղի կ'ունենայ արդար հատուցումով, ո'չ մէկ դժուարութիւն կ'ունենանք վերահաստատելու այն բարեկամութիւնն ու դրացնութիւնը որ գոյութիւն ունէին նախնաւ իթթիհատականներն ու Սուլթան Համիտը: Այսպիսով, ոչ մէկը երբեք հանրապետութիւններէն պիտի փորձէ միւսը անպատուել եւ հարցադրումի ենթարկէ արժանապատուութիւնը մէկուն կամ միւսին ինչպէս Քեմալ ըրած էր յայտարարութեամբ: Պատմական փաստը աչքի առաջ ունենալով, թուրքերը երբեք պիտի չուզէին գտնուիլ էլէկտորնի կամ պոզիտորնի դերին մէջ՝ երկուսին ալ պարագային արդիւնքը բնաջնջումն է բախման ատեն, եւ ինչպէս իրենց կը հաստատեն այժմ, մեր պարագային սխալ դուրս եկան: Այդ սխալն է որ այժմ կը հետապնդէ, կ'անհանգստացնէ զիրենց եւ ոչ թէ ածխավաճառի վերածուած ըլլալու հեռանկարը որ յուժմպէտս կը տագնապեցնէր թուրք դիւանագիտութիւնը 137 տարի առաջ:

Աւելին, Քեմալ հիմնովին կը սխալէր եթէ կը կարծէր թէ հայ զինուորը

«պատուով» չէր պաշտպանած իր հայրենի սահմանները: Հայրենանուէր հայ մարտիկը ոչինչ կրնար ընել երբ իր հայրենիքը շրջապատող չորս պետութիւններէն երեքը եւ հիւսիսի իր կոմունիստ կարծեցեալ պաշտպանը միասնաբար կը դաւադրէին մեղսակից վատութեամբը շարք մը իր հայրենակիցներուն, ու այսպիսով կը ջլատէին մարտունակութիւնը երկրապահ զօրքին: Այլապէս, Քեմալ պէտք է յիշէր թէ նոյն այդ հայ մարտիկը միայն երկու տարի առաջ սփանչելի խիզախումով մը փախուստի մատնեց իր հայրենիքը պաշտպանելու «պատուէն» զրկուած թուրք զօրաբանակը Սարտարապատի, Բաշ Աբարանի ու Ղարափիլիսայի մէջ: Այդ խոյանքին արդիւնքն է այսօր որ Հայերը եղան իրենց կողին խրուած ու զիրենք արիւնոյ տէգը, այլապէս, թուրքերը առանց Սարտարապատին, ժամավաճառ պիտի չըլլային ցեղասպանութեան

ճանաչումով զբաղելով: Այդ ճանաչման հարցը իրենց համար վաղուց վերածուած պիտի ըլլար բիւզանդական վէճի մը թննուկին:

Հէ՛գ Աթաթուրք, բնաւ չհասկցաւ իր այնքա՛ն սիրած եւրոպացիներէն, Հոովմէական զօրավարին պատգամը թէ «եղի՛ր հպարտ պարտութեանդ մէջ ու խոնարհ յաղթանակիդ մէջ», եւ չանդրադարձաւ երբէք թէ իր սնափառ յոխորտանքը օր մը պիտի վերադառնար եւ տարիներով հալածէր, ու խռովէր թուրք պետութիւնը եւ հարցադրէր անոր՝ թուրք պետութեան բարոյական կախում չունին ժամանակէն, բացի ոճիրին առնականութիւնը խիզախօրէն ու արժանապատուութեամբ դիմագրաւելու զինք յաւիտենօրէն խառանող ու խոցող ամօթն եւ ամէնէն շատ զբաղեցնող ու տագնապեցնող իր ձեռակերտը՝ ժողովուրդը մը ոչնչացնելու քսաներորդ դարու առաջին ոճիրը:

ՄԱՐԶՊԵՏ ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ